

nyelv „kezelésévé” fokozza le azt a stilizáltságot, amely lírai verseknél nehezen elhanyagolható jelentésréteg.

Bizonyítatlansága miatt inkább tetszetős, mint találó az a megállapítása, hogy Pilinszky „eszközeiben” szegény költő. Aligha lenne nehéz bemutatni, hogy alakítani, sőt metaforateremtő képzelet tekintetében is nyelvünk nagy művészei közé tartozott. Mi több, retorikai képessége szervesen összefüggött világgépével – oxymoronjai például az evangélium „Paradoxonai”-hoz hasonlítanak („Boldogok, akik sírnak”), s arra hívják föl a figyelmet, hogy a látszólag ellentétes valójában azonos, a túlélő az igazi halott, a gyilkos a szent,

VIGH ÁRPÁD: RETORIKA ÉS TÖRTÉNELEM
Bp. 1981. Gondolat, 522 l.

A magyar retorika történetét tárgyaló könyv öt részből áll. A *Bevezetés a retorika történeti rendszerébe* című nyitófejezet az ókori retorikákra tér ki röviden. Miután a retorika tekhnéjének kialakulását és a retorika „arisztotelészi egyensúlyának” felbomlását vizsgálta, a középkortól kezdve „a meggyőző és az esztétikai funkciójú retorika váltakozását” regisztrálja. A szónoklatban e két típusának különbsége nem válik teljesen világossá. Talán azért sem, mert a szónoklat esztétikai funkciója minden korban más és más irodalmi intézményrendszer keretei között valósul meg. Így kérdéses, hogy „az esztétikai funkció” érvényes elvonatkoztatás-e. Vigh Árpád a rész végén úgy definiálja „a retorikum sajátosságát”, hogy az „a társadalmilag hasznos cselekvés beszéd útján történő kiváltása” (47. o.); de e meghatározás ismét szilárdabb elméleti alátámasztást érdemelne.

A voltaképpeni első rész *A magyar retorika születése* címet viseli, s az előzményektől 1849-ig tárgyalja a magyar retorikák történetét, kitekin-téssel Hugh Blair leckéinek magyar fordítására. (A korszakot nyitó dátum az 1790-es.) A legnagyobb teret Blair mellett Bitnitz Lajos kapta. A szerző nem követi a művek megjelenésének kronológiai rendjét, hanem egy-egy probléma, retorikai alapkategória vagy műszó köré csoportosítja a kézikönyveket és a rövidebb írásokat. Így külön fejezetet kapnak az érvek és indulatok, külön fejezetet az elrendezés, a kifejezés elemei és díszei, valamint a nyilvános előadás. Több táblázat mutatja be a különböző retorikák terminus-különbségeit, továbbá egyes retorikák (Blair, Bitnitz, P.Sz.A., Szeberényi) kategóriarendszerét,

a bűn erény, a halál az élet kezdete, az ítélet bocsánat, s a hívő földadata az, hogy tudomásul vegye az ellentmondást, elfogadja az elfogadhatatlant. A közös nevezőt éppen abban kereshetjük a katolikus Pilinszky s a kései József Attila között, hogy verseik gyakori síkváltásaikkal arra emlékeztetnek: az önfelelt egyszerűség a XX. században már elérendő eszmény, bonyolultsága miatt sosem megoldható lemcke. E rokonság elemzése azért is sürgető földadat, mert választ adhat arra a kérdésre, mi okozza, hogy e két költő tömörségben szinte egyedül áll irodalmunkban.

Szegedy-Maszák Mihály

felosztásait. A szerző olykor főlegesen hosszan taglal olyan rendszereket, problémafölvetéseket, amelyeknek ő maga szerint sincs sem jelentősége, sem nívója. (Ha például Blairnek nincs műfajelmélete, ennek kár alfejezetet szentelni; ha Pap Ignác még „jó tanulónak” is rossz, akkor talán főlegesen hibáit részletesen boncolgatni.)

Az írástól a beszédig címet viselő második rész 1850-től 1944-ig kíséri végig a retorika tudományának történetét. (A korszakot határoló évszámok tehát ismét történeti-politikai eseményekre utalnak.) E rész főszereplői: Szvorényi József, Laky Demeter, Névy László, Sztinyai Elek, Weber Mihály és Ravasz László; itt sem hiányoznak a jól eligazító táblázatok. A szerző e részben jobban ragaszkodik az időrendhez (persze hosszabb időszakot tárgyal), és jobban odafigyel a retorikák egymásra épülésére, kölcsönös kapcsolataikra. Megoldása didaktikusabb és áttekinthetőbb szerkezetet eredményez, mint az előző részben, csak hogy kitűnik itt a *történetirői* bizonytalanság. Vigh Árpád a teljességre törekszik, s ahol nem talál semmi érdekességet, ott valamiféle „ténytisztelt” irányítja. Csak ezért kaphat oly nagy helyet minden, mégoly érdektelen retorikai reflexió: például a szocialista „munkásretorika”; külön alfejezet jut Vanczák János 13 oldalas írásának. Mindez kérdésessé teszi, hogy vajon a többiek is érdemelnek-e ekkora figyelmet.

Ennek a résznek külön fejezetbe is kiemelt teoretikusa Ravasz László. Előtte a könyv szerint Névy volt az utolsó komolyabb retorikaszerző. Riedl Frigyes szónoklattanárról megdöbbenően kevés és nem lényegi információt kapunk. Ravasz kiemelése jogosult lehet, hiszen Vigh ismertetése

szerint a püspök nem volt teljesen süket korának bizonyos filozófiai „súgásaira”. (Bár némi kételyel kell fogadnunk azt a feltételezést, hogy az egzisztencializmussal kacérkodott volna – 359.) Ravasz már a mi korunk retorikusa, s ezt azért fontos szem előtt tartanunk, mert éppen ebből a két világháború közötti retorikaeképzelésből vezethető le mindaz, ami a mai magyar retorikát jellemzi. Századunk első felének magyar retorikája Vigh Árpád bemutatása alapján is ilyen vezérszavakkal írható le: némi felszínes pszichologizálás, az antik és a klasszikus német filozófiából kiragadott szövegek, nyelvművelői nekibuzdulások, a jól-rosszul megértett klasszikus retorikai rendszerek átvétele. Ilyen alapokról indul a retorika 1945 utáni története, s bár az arányok, a hivatkozási alapok módosulnak, a szerkezet maga mindmáig azonos.

Erről győző meg a könyv harmadik része, az *Egy új retorika útján* című. Vigh Árpád művének ezek a legszomorúbb lapjai. Megbizonyosodhatunk arról, hogy a magyar retorika képtelen volt megtenni a döntő lépést a valóban új retorikai gondolkodás felé. Nem mással „gazdagodott”, „töltődött fel”, mint politikai természetű frázisokkal, a nyelvvédelem militáns jelszavaival, társadalomlélektani és közléseleméleti közhelyekkel. A könyv szerzője pedig nyilvánvalóan a létezőt fogadja el egyedül lehetségesnek: komolyan veszi a meddő és bántóan művi kérdésközléseket, belenyugszik a végiggondolatlan vagy rosszul értelmezett nyelvészeti-közléseleméleti tételekbe, véleményekbe. Egy szintre hozza a stilsztikát „a nyelvrontás jelenségeinek felszámolásával”; magára emeli azt a törekvést, hogy „nyelvünket hangzásban is ép eszközként tartsuk meg az érintkezés számára”. Nem csoda, hogy a retorika segédtudományait bemutató táblázatban is tökéletes káosz uralkodik; Vigh Árpád kritika nélkül átveszi az igénytelen elméleti gondolkodás produktumait.

A mai magyar retorikáról olvasván óhatatlanul arra kell gondolnunk, hogy bizony félig értett, rosszul megemésztett eszmék, elgondolások, elméleti tételek és preskriptív dörgedelmekek képezik a régi retorikai művek egynéhányának magvát is. Vajon méltóak-e a mai olvasó figyelmére, méltóbbak-e, mint mai utódaik?

Verseghy, Révai Miklós, Bitnitz, későbből Szvorený vagy Toldy Ferenc ma már hagyomány-nak számít – akarjuk, nem akarjuk: az irodalmi reflexió magyar tradíciójának részei. A retorika történetének ezen „eseményeivel” különféle-képp bánhat a történetíró: rákérdezhet jelentősé-

gükre (s ezzel megkérdőjelezi a hagyományt); felvonultathat egy ellen- vagy mellékvonulatot, amelynek jelentőséget tulajdonít (pluralizálhatja a hagyományt); vagy minden mással szemben rámutathat a hagyomány jelentőségére (igenelheti azt). A történetírónak joga van tárgyul választani pl. a rossz költészetet, az elhibázott találmányokat vagy az elmélet harmadvonalát. Leírásuk révén kívánhatja kontextusba helyezni mindazokat a „dolgot”, amelyek a ma távlatából nézvést kiemelkedőkké, fontosakká váltak. Ennek a könyvnek a szerzőjét azonban pusztán protokolláris okok bírják rá arra, hogy még a legkevésbé színvonalas retorikai eszmefuttatásokat is bevonja vizsgálódása körébe.

Vigh Árpád nyilván a feltáró, leíró munka szükségességét tartotta szem előtt, s ezért úgy vélte, első lépésként mindenről számot kell adnia, ami csak kijelölt területén létezik. Így eleget is tesz egy bizonyos filológia követelményének. Könyvének 460 tételes bibliográfiája és korrekt elemzése a magyar retorikatörténeti kutatás számára fontosak lesznek. De a „mindent leírni!” elvének következetes végigvitelét nem vállalja, hiszen mégsem teljesen egyenlő súllyal tárgyal minden retorikai reflexiót. A másik út lenne, hogy a történetíró a „tisztá” leírás helyett hagyomány mellett – vagy ellen – voksol, választ, dönt; Vigh Árpád azonban ezt sem vállalta. Ehhez a fajta történetírásához markáns elméleti alapállás, a hagyomány alapos ismerete szükséges. Vighnek viszont mintha nem lenne igénye arra, hogy koherens Arisztotelész-értelmezést tudjon írása háttérben. Szónoklástani tervezete sem épül szilárd alapokra, az összebékítés jegyében fogant, s konzervatívizmusa szembetűnő. A szerző tehát (jobb híján) a pozitív leírás csöppet sem problémátlan pozícióját foglalja el.

Röviden szólni kell még a könyv ötödik részéről, amely függeléket, bibliográfiát és terminusz-tárt tartalmaz. A függelék az irodalmi elemzés és a retorika viszonyát próbálja meg összefoglalni. A mintegy 25 oldalnyi vázlat az irodalmi retorika amerikai és európai iskoláját mutatja be röviden, az utóbbit egy József Attila-elemzés segítségével is. Az előbbi iskola a funkcionálisan, az utóbbi a strukturálisan felfogott retorikát használja elemzési módszerül. Vigh ismertetése példákkal világítja meg a két felfogás különbségeit; a kettő komplex egységében jelöli meg végül a teljesebb elemzés lehetséges útját.

Nem válik viszont világossá, hogy „az irodalmi szöveg szitációjának, céljának és a hatás logikai eszközeinek feltárása” (az amerikai iskola fő

törekvése) miért áll közelebb a retorikához, mint az európai iskola strukturális szempontjai. Ha a két iskola valóban nem összeférhetetlen egymással, akkor épp azért van mód az egyeztetésükre, mert mindkettő egyaránt irodalomértelmezési iskola: nem sok értelme van aszerint állítani őket szembe, hogy az „előállítás” vagy a „befogadás” oldaláról közelítik-e meg a szöveget. Az európai módszer sincs közelebb a hermeneutikához, sem messzebb tőle, mint az amerikai.

PEREGRINUSLEVELEK, 1711-1750.

Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak. Szeged, 1980. A József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara kiadása, 473 l. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 6.)

A szegedi József Attila Tudományegyetem I. számú Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének jól ismert Adattár sorozata e 6. kötetében módosította címét és ezúttal nem csupán XVII., hanem XVI. és XVIII. századi szellemi áramlatokra vonatkozó források közreadását is céljának tekinti. Örömmel üdvözölhetjük e vállalkozást, amelynek gyümölcséeként napvilágot látott közel 200, 1711 és 1750 között keletkezett, eddig publikálatlan peregrinuslevél. A beceses gyűjtemény a Teleki család marosvásárhelyi levéltárában (Magyar Országos Levéltár) található, minthogy a legtöbb írás címzettje a család egyik, utókor által elfeledett tagja, Teleki Sándor. Eddig csupán Teleki Pálnak, Teleki Sándor testvérének azon hasonló jellegű levélgyűjteménye volt ismert Nagy Géza szerkesztésében (Kolozsvár 1933), amelyet a jelen kötet másolatban függelékként újra közread.

Teleki Sándor mint a nagyenyedi Bethlen Kollégium kurátora, négy évtizeden át munkálkodott az erdélyi ifjúság hazai és külföldi képzésén. Az önállóságát veszített Erdélyben az iskoláknak, elsősorban a nagyenyedi Bethlen Kollégiumnak a „porból való felemeltetése iránt” (21) az ő vezetésével folyamodtak a külföld segítségéért az erdélyi professzorok. Követeik maguk is peregrinus diákok – ifj. Pápai Páriz Ferenc és Ajtai András – tudatában voltak feladatuk súlyának, és küldetésüket az akkor háborús történelmi körülmények ellenére elég sikeresen teljesítették. 1717-re Pápainak „mint egy 4000. font sterling” Collectát sikerült külföldön összegyűjtenie (69) a hazai iskoláztatás céljaira.

Teleki Sándor a peregrináció intézményének megerősítésén és kibővítésén is fáradozott. A már

Ismertetésünket azzal a feltételezéssel kell zárunk, hogy az esetleg később megírandó magyar retorikatörténetek nem csatlakozhatnak közvetlenül a *Retorika és történelemhez*. A feladat színvonalasabb megoldásához átgondoltabb szempontokra, az elméleti háttér alaposabb tisztázására, határozottabb történelemfelfogásra van szükség – akár csak minden irodalom- vagy elmélettörténetnek.

Kálmán C. György

Apáczai Csere János által is szorgalmazott erdélyi felsőoktatás a XVIII. század első felében is megoldatlan kérdés maradt. A hazai középfokú képzés magasabb szintű folytatására csakis külföldön volt lehetősége az erdélyi tanulóifjúságnak. Protestáns értelmiségünk tehetséges tagjai a reformáció kibontakozásától kezdődően látogatták a protestáns egyetemvárosokat. Teleki Sándor elsősorban a legkorszerűbbnek számító német, holland és angol egyetemi városokban kívánta taníttatni patronáltjait. Halle, Jéna, Lipcse, Odera-Frankfurt; Franeker, Leyden egyetemei a magyar diákoknak rendszeres tanulási lehetőséget és beneficiumot adó intézmények voltak. Néhányan angol városokat (London, Cambridge, Oxford) is felkerestek.

Stúdiumaik tárgya nem kizárólag a teológia volt. Erdélyi mecénásaik elrendelték ugyanis „hogy a különböző tudományok cseppjei összegyűjtése mellett fordítsanak gondot az orvostudomány alapos tanulmányozására is, mert tapasztalatból megtanultuk, hogy az orvosi gyakorlat az irodalomnak is javára szolgál. Ezért gondunk van rá, hogy régebbi teológus peregrinusaink nagy része, teológiai tanulmányai mellé vegye fel az orvosi tárgyakat is . . .” (349). S a Teleki Sándorral levelezésben álló peregrinusok között több olyan is akadt, aki hazatérése után – kinti végzettségének és promotiójának megfelelően az orvosi (pl. ifj. Pápai Páriz Ferenc, Ajtai András stb.) vagy a jogi foglalkozást (pl. Szilágyi Sámuel stb.) űzte.

A diákok közül Szilágyi Sámuel ismerte fel igen éles szemmel, hogy a nemesek fiait otthon „nem lehet el készíteni a haza igazgatására” és külföldi egyetemek látogatására csak kevesen vál-